

NIE TYLKO MACEDONIA? OŚRODKI INNOWACJI WOJSKOWYCH W GRECJI
W IV W. PRZED CHR.¹

WOJCIECH DUSZYŃSKI

ABSTRACT: (Not Only Macedon? Centres of Military Innovation in the 4th c. B.C. Greece): The article aims at a presentation and analysis of ancient testimonies about the ongoing evolution of warfare in the 4th c. B.C. It appears that there is some discrepancy between modern views (or at least a majority of them) and the available sources. Some commanders (like Philip II of Macedon, and Epameinondas of Thebes) are credited with achievements that have a very limited basis in the ancient texts. Instead, it is probable that they were using, with great skill, equipment, and imagination, ideas that had been pioneered by others. Some of these are more famous (like Dionysius I of Syracuse), some slightly less so (Iphicrates, Jason of Pherae). However, we may suspect that some inventions, especially in the field of armaments, were taken from other peoples who were regarded by the Greeks as barbarians. Other inventions could have functioned in an earlier century. All of this strongly suggests an evolutionary (not revolutionary) model of development of Greek warfare.

KEYWORDS: Greek warfare, 4th c. B.C., phalanx, catapults, Philip II of Macedon, Iphicrates, Jason of Pherae, Dionysius the Elder

SŁOWA KLUCZOWE: Wojskowość grecka, IV w. przed Chr., falanga, katapulty, Filip II Macedoński, Ifikrates, Jazon z Feraj, Dionizjusz Starszy

„Wojna jest przedłużeniem polityki za pomocą innych środków” – owa klasyczna definicja Clausewitza wydaje się dobrze oddawać nasze postrzeganie historii wojskowości greckiej okresu klasycznego. Można bowiem zaryzykować twierdzenie, że najczęściej stanowi ono odbicie dominujących poglądów na historię polityczną tych czasów. W obu przypadkach istnieje tendencja by postrzegać IV w. przed Chr. przez pryzmat wzrostu potęgi macedońskiej, która stopniowo podporządkowała sobie greckie *poleis*². Za jedną z głównych przyczyn wzmocnienia państwa Argeadów uchodzi jego armia, gruntownie zreformowana przez Filipa II. Oparta o zasadę połączonych broni, z centralną rolą falangi macedońskiej (zaopatrzonej w kilkumetrowej długości piki) oraz ciężkiej konnicy hetajrów, miała w zdecydowany sposób górować nad siłami zbrojnymi greckich miast-państw³. Warto zauważyć, iż sam rozwój instytucji *polis* bywa wiązany z pojawieniem się falangi hoplickiej, co przybrało charakter gwał-

¹ Daty w niniejszym tekście odnoszą się do okresu przed narodzeniem Chrystusa, chyba, że zaznaczono inaczej. Autor pragnie wyrazić swoją wdzięczność profesorom: Sławomirowi Sprawskiemu (UJ), Bogdanowi Burlidze (UG), Jackowi Rzepce (UW), oraz doktorowi Andrzejowi Dudzińskiemu (UJ) za możliwość przedyskutowania wielu spośród poruszanych problemów, przy różnych okazjach.

² Skłonność do patrzenia (jakkolwiek stopniowo malejąca) na stulecie z perspektywy nieuchronnej dominacji macedońskiej zauważają m.in. Millet 1993, 178; Lewis, Boardmann, Hornblower, Ostwald 1994; Eder 1995, 12–14; Rhodes 2012, 110–112.

³ Marinowicz 1975, 248–251, 261–265; Matthew 2019, 45–47; Pownall 2021, 41.

townej „rewolucji”, według klasycznej, choć dziś nieco już przebrzmiałej koncepcji⁴. Formacja ta miała dominować na polach bitewnych przez nawet 300–400 lat, aż do bitwy pod Cheroneją w 338 r., będącej symbolicznym zarazem przypieczętowaniem całego procesu ekspansji Macedonii. W takim ujęciu *polis* i formacja hoplitów są fenomenami, których powstanie, rozkwit i zmierzch odbywał się niejako symultanicznie. Oczywiście wielu współczesnych badaczy zauważyło już, iż zarysowany powyżej model nie jest wolny od problemów⁵. W dalszym ciągu jednak wydaje się dominować myślenie o zdecydowanej przewadze militarnej Macedończyków w IV stuleciu: nie tylko ilościowej, ale i jakościowej⁶. Co ciekawe, dostępne źródła są oszczędne w opisach reform wojskowych, przeprowadzonych przez Filipa. Sama przewaga militarna Macedończyków również nie jawi się jako oczywista pod każdym względem.

Demostenes w pierwszej mowie przeciwko Filipowi wymienia szereg przewag jakimi cieszył się władca, prowadzący działania przez cały rok, zarówno dniem jak i nocą, korzystający obficie z usług lekkobrojnych, jazdy i najemników⁷. Natomiast zbiory podstępów wojennych Frontinusa i Poliajnosa, odnosząc się do przebiegu bitwy pod Cheroneją, podkreślają wyszkolenie oraz doświadczenie Macedończyków, górujących pod tymi względami nad Ateńczykami⁸. Nigdzie jednak nie napotykamy na informacje o falandze nowego typu, czy ogólnie lepszym wyposażeniu armii Filipa, jej przewadze w organizacji czy taktyce. Również tradycja źródłowa, dotycząca reform przeprowadzonych przez władcę, pozostaje nadzwyczaj skromna. Ich opis, liczący zaledwie cztery linijki, a utrzymany w bardzo ogólnym tonie, przynosi jedynie szesnasta księga *Biblioteki Historycznej*⁹.

⁴ Np. Lorimer 1947; Hanson 2000, 27–37. Kształtowanie się dyskusji naukowej o hoplitach (ze szczególnym uwzględnieniem „ortodoksji”) przedstawiają Kagan i Viggiano (2012).

⁵ Sformułowania o „zmierzchu polis” i „rewolucji hoplitów” spotkały się z polemiką, wskazującą na poważne niedostatki obydwu koncepcji. Instytucja miasta-państwa przetrwała bowiem w czasach monarchii hellenistycznych. Zob. np. Rhodes 1994, 589–591; Ma 2000; Rhodes 2012, 125–126. Trudno wiązać powstanie *polis* z gwałtownymi przemianami militarnymi, skoro badania bronioznawcze (zwłaszcza Snodgrass 1993) wskazują na stopniowe kształtowanie się panoplium hoplity (burząc cały obraz rewolucji). Uczeni uznawani za „heretyków” hoplickich jak van Wees (2004, 166–183), wysuwają teorię stopniowego kształtowania się falangi hoplitów, która dojrzała postać miała osiągnąć dopiero w V stuleciu. Badania archeologiczne wskazują natomiast na trudność z identyfikacją warstwy „drobnych rolników” mających stanowić trzon hoplitów, według poglądu ortodoksyjnego. Zob. Foxhall 2012 (ale poglądu ortodoksyjnego w tej samej publikacji broni Viggiano 2012).

⁶ Np. Kromayer, Veith 1928, 97; Matthew 2019, 150–156.

⁷ D. IX 49: ἀκούετε δὲ Φίλιππον οὐχὶ τῷ φάλαγγ' ὀπλιτῶν ἄγειν βαδίζονθ' ὅποι βούλεται, ἀλλὰ τῷ ψιλοῦς, ἰππέας, τοξότας, ξένους, τοιοῦτον ἐξηρτήσθαι στρατόπεδον/ *słyszycie, że Filipa maszeruje dokąd chce, nie prowadząc falangi, ale lekkobrojnych, jeźdźców, łuczników, najemników; na takim to wojsku się opiera.*

⁸ Fron. Str. II 1. 9; Polyæn. IV. 2. 7.

⁹ D.S. XVI 3. 1–2: [...] τὰς δὲ στρατιωτικὰς τάξεις ἐπὶ τὸ κρεῖττον διορθωσάμενος καὶ τοὺς ἄνδρας τοῖς πολεμικοῖς ὅπλοις δεόντως κοσμήσας, συνεχεῖς ἐξοπλισίας καὶ γυμνασίας ἐναγωνίους ἐποιεῖτο. ἐπειρήσθη δὲ καὶ τὴν τῆς φάλαγγος πυκνότητα καὶ κατασκευὴν, μιμησάμενος τὸν ἐν Τροίᾳ τῶν ἡρώων συνασπισμόν, καὶ πρῶτος συνεστήσατο τὴν Μακεδονικὴν φάλαγγα/ *jednocześnie pracował nad poprawieniem stanu, w jakim znajdowała się armia. Zadbał więc o należyte uzbrojenie dla żołnierzy, z którymi odbywał bezustanne manewry*

Należy podkreślić, iż nie wiadomo, czy Diodor pisząc o utworzeniu przez władcę „falangi macedońskiej” (τὴν Μακεδονικὴν φάλαγγα), miał na myśli ugrupowanie pikinierskie, współcześnie rozumiane pod tym terminem. Użyte sformułowanie może oznaczać po prostu formację ciężkozbrojnej piechoty z Macedonii. Fragment dzieła Anaksymenesa z Lampsakos wspomina o utworzeniu korpusu „pieszych towarzyszy” (*pedzhetairoi*) przez Aleksandra – niestety w zachowanym tekście nie zostało sprecyzowane o którego Argeadę chodziło autorowi. Najprawdopodobniej możemy identyfikować go z drugim władcą o tym imieniu¹⁰. W takim wypadku istnienia ciężkozbrojnej piechoty w Macedonii trzeba upatrywać już w pierwszej połowie IV w., zatem Filip II powinien był dokonać zmian w obrębie już istniejącej formacji. Pozostaje pytanie jakich.

Według Diodora Filip miał wymyśleć (ἐπενόησε) *pyknoteta* oraz *kataskoeue* falangi, naśladując jakoby *synaspismos* bohaterów homeryckich. Pierwszy termin oznacza oczywiście zwarty szyk i pojawia się w materiale źródłowym dotyczącym falangi hoplitów, np. znaczenie *pyknosis* dla efektywności bojowej falangi hoplitów podkreśla już Tukidydes¹¹. Natomiast *kataskoeue* może być rozumiane jako uzbrojenie czy szerzej wyposażenie¹². Autor niestety nie precyzuje, jakie elementy rynsztunku były efektem inwencji władcy. Najbardziej charakterystyczna sarisa, czyli długa włócznia (pika) kilkumetrowej długości łączona jest z władcą przez Poliajnosa i Plutarcha¹³. Autor zbioru podstępów wojennych podkreśla kładziony przez władcę nacisk na wyszkolenie żołnierzy, regularnie ćwiczonych w długich marsze z bagażem osobistym, oraz w pełnym rynsztunku obejmującego tarczę (*pelte*) i właśnie sarisę. Cała sytuacja ma miejsce w nieokreślonym momencie panowania Filipa. Plutarch dostarcza bardziej precyzyjnych chronologicznie informacji, jednak dotyczą one bitwy pod Cheroneją, czyli poświadczają obecność sarisy dopiero pod koniec rządów Argeady¹⁴. Obaj autorzy nie przypisują Filipowi jej wynalezienia. Trzeba też zauważyć, iż termin ów nie musi koniecznie oznaczać wyłącznie kilkumetrowej długości piki, ale również krótszy oręż, odpowiadający klasycznej włóczni¹⁵. Inne źródła praktycznie nie wnoszą nowego światła na problem reform Filipa. Po-

wojenne w pełnym uzbrojeniu. Obmyślił również gęsty szyk falangi, wzorując się na walczących w zwartych szykach bohaterach trojańskich i w ten sposób stał się twórcą macedońskiej falangi (tłum. Polański).

¹⁰ *FGrH* 72 F4 Zob. Rzepka 2011, 71. Na temat rozwoju ciężkozbrojnej piechoty w Macedonii również zob. Anson 2010, 52–53.

¹¹ Th. V 71. Zob. Markle 1978b, 82.

¹² LSJ s.v. κατασκευή.

¹³ Polyæn. IV 2. 10; Plu *Pel.* 18. 7.

¹⁴ Anson 2010, 52. Markle (1978b, 490) sugeruje, że wzmianka odnosi się do krótszego, kawaleryjskiego wariantu broni.

¹⁵ Dobry przykład dysponujemy w opisanym przez Diodora (XVII 100) i Kurcjusza Rufusa (IX 7. 19) pojedynku, gdzie jeden wojownik (Macedończyk Koragos) uzbrojony jest w sarisę (trzymaną w lewej ręce) oprócz tar-

wyższe problemy skłaniają przynajmniej dwóch współczesnych badaczy do powątpiewania, w wymyślenie sarisy (w rozumieniu piki) przez władcę¹⁶. Niekoniecznie zatem nowy rysz-tunek, o którym pisze Diodor, składał się z elementów będących wynikiem własnej inwencji Filipa. Natomiast samo jego wprowadzenie musiałyby się łączyć z pewną odgórną standaryzacją wyposażenia. Co ciekawe P. Juhel przypisuje podobne działania Aleksandrowi Macedońskiemu¹⁷. Być może zatem już jego ojciec podejmował podobne kroki.

Diodor milczy zupełnie na temat macedońskiej jazdy, stanowiącej tradycyjny trzon macedońskich sił zbrojnych. Materiał źródłowy na temat innowacji Filipa w tym zakresie jest jeszcze skromniejszy, niż w przypadku falangi. Wiemy o funkcjonowaniu w jego czasach korpusu hetajrów, ale możemy przypuszczać o wcześniejszym utworzeniu tej formacji¹⁸. Dostępne źródła łączą monarchę jedynie z wprowadzeniem szyku w kształcie klina, przejętego od Scytów i Traków¹⁹. Oprócz tego dysponujemy świadectwem Witruwiusza, przyznającego władcy jakąś rolę w rozwoju sztuki oblężniczej (machin miotających)²⁰. Obecnie, idąc za E. Marsdenem, często przypuszcza się, że chodzi tu o wprowadzenie bardziej zaawansowanej formy artylerii neurobalistycznej, tj. wykorzystującej do wyrzucenia pocisku energię zgromadzoną w wyginanym, bądź skręcanym materiale elastycznym²¹. Opracowanie pierwszych modeli katapult przypisywane jest inżynierom Dionizjusza Starszego w Syrakuzach i sądzi się, że przypominały one powiększone kusze [zob. *niżej*]. Natomiast Filip miał wprowadzić wariant określany w literaturze anglojęzycznej mianem „katapulty torsyjnej” (*torsion catapult*). Broń dysponowała parą oddzielnych ramion, umocowanych w pionowych wiązkach strun (wykonanych z wnętrzości zwierzęcych bądź włosów) osadzonych w drewnianej ramie.

Powyższa hipoteza nie jest wolna od problemów. Przede wszystkim sam Witruwiusz nie precyzuje na czym miały polegać innowacje artyleryjskie ludzi Filipa. Co więcej, naj-

czy i oszczepu. Ewidentnie więc chodzi tutaj o oręż jednoręczny. Na temat znaczenia terminu sarisa zob. Noguera 1999.

¹⁶ Markle (1978b, 486–489, 491–495) sądzi, że oręż ten został wprowadzony na wyposażenie macedońskiej piechoty dopiero przez Aleksandra ok. 331 r. Natomiast Matthew (2015, 17–19) sugeruje, iż Aleksander II był władcą, który wprowadził sarisę na uzbrojenie armii macedońskiej. Tradycyjnego stanowiska (wprowadzenia sarisy przez Filipa na początku panowania) broni Anson (2010).

¹⁷ W tym kontekście warto zauważyć, że Juhel (2009) łączy następcę Filipa z wprowadzeniem zestandaryzowanego rysz-tunku wojskowego we własnych siłach zbrojnych, obejmującego m.in. hełm typu *pilos* łączony zwłaszcza ze Spartanami.

¹⁸ *FGrH* 111 F225. Zob. Rzepka 2011, 71.

¹⁹ *Ael. Tact.* XVIII 3. Zob. Markle 1978a, 339 (przypuszcza, że jednocześnie Filip wprowadził sarisę kawaleryjską, jakkolwiek źródła milczą na ten temat); Spence 1993, 177–178.

²⁰ *Vitr.* X 13. 3: *His tunc primis gradibus positus ad id genus machinationis, postea cum Philippus, Amyntae filius, Byzantios oppugnaret, Polyidos Thettalos pluribus generibus et facilioribus explicavit, a quo receperunt doctrinam Diades et Charias, qui cum Alexandro militaverunt.* Por. *Ath. Mech.* 10 7–9.

²¹ Marsden 1969, 54–55.

wcześniejsze świadectwa o katapultach, których konstrukcje możemy uznawać za torsyjną, pochodzą nie z Macedonii a z Aten²². Marsden swoją propozycję oparł właśnie na jednej z tamtejszych inskrypcji, wspominającej o „machinach z Eubei”²³. Zdaniem uczonego, zostały one zdobyte, w trakcie kampanii 348 r., na miejscowych stronnikach Macedonii, którzy wcześniej dostali je od Filipa. Takie rozwiązanie pozostaje hipotezą atrakcyjną, lecz nieweryfikowalną.

Nader szczątkowe informacje o macedońskich innowacjach warto zestawzić z materiałem źródłowym dotyczącym ośrodków greckich. *Polis* najczęściej przywoływaną w związku z ewolucją wojskowości w IV w. są Teby. Tamtejszym wybitnym politykiem: Epaminondasowi i Pelopidasowi przypisywane są istotne innowacje w taktyce. Ich pomysły miały doprowadzić do słynnego zwycięstwa pod Leuktrami w 371 r., które skruszyło potęgę Sparty, kończąc jej dominację polityczną w Grecji. Beockim przywódcą przypisuje się również istotny wpływ intelektualny na młodego Filipa II, gdy przebywał w Tebach jako zakładnik²⁴. Rekonstrukcja przebiegu tego starcia jest mocno problematyczna z uwagi na różnice pomiędzy świadectwami poszczególnych autorów antycznych.

Zasadniczo przyjmuje się, że Beoci, wbrew dominującej tradycji (uznającej prawą flankę za bardziej prestiżową) skoncentrowali swoje siły na lewym skrzydle by szukać tam rozstrzygnięcia. Przybrało to formę ustawienia wyjątkowo głębokiej, bo liczącej wręcz pięćdziesiąt szeregów, falangi. Z tym powszechnie łączy się tzw. szyk skośny (*lokse falanks*) enigmatycznie wspominany w przekazach Diodora i Plutarcha²⁵. Pierwszy autor określa ustawienie beockie jako własny pomysł Epaminondasa. Zwykle przyjmuje się, iż nowatorski zamysł wodza polegać miał na wysunięciu do przodu, w stronę przeciwnika silnego (lewego w tym przypadku skrzydła) przy jednoczesnym odsunięciu słabszego (prawego)²⁶. Podobne ustawienie opisuje Ksenofont, ale w przypadku wojsk Epaminondasa podczas drugiej bitwy pod Mantineją (362 r.). Autor chwali jego sposób dowodzenia, przyrównując beocki szyk bojowy do tarana triery²⁷. Według historyka antycznego dowódca chciał rozstrzygnąć starcie za pomocą głęboko urzutowanej, najmocniejszej części armii. Podkreśla on też wykorzystanie przez Epaminondasa kombinowanej formacji jazdy z piechotą. Wprawdzie taktyka beocka pod Mantineją nigdzie nie zostaje określona przez Ksenofonta jako oryginalna czy nowator-

²² *IG II²* 1467 B col. 2., ll. 50–52.

²³ Marsden 1969, 57–58.

²⁴ Kromayer, Veith 1928, 97; Matthew 2019, 152–153. Do poglądu tego sceptycznie odnosi się Roismann (2019, 340).

²⁵ D.S. XV 55. 2; Plu *Pel.* 23. 1.

²⁶ M.in. Kromayer, Veith 1928, 93–95; Cawkwell 1972, 262; Buckler, 1985, 142; Matthew 2019, 134–135; Roismann 2019, 292–295.

²⁷ X. *Hell.* VII 5. 23–24.

ska, ale dostrzegamy jego wyraźne zainteresowanie, kontrastujące z narracją o wcześniejszej bitwie. W narracji ateńskiego historyka Epaminondas jest zupełnie nieobecny pod Leuktrami, podobnie jak Pelopidas. Jedyne zachowane źródło współczesne bitwie, upatruje natomiast przyczyn klęski Spartan w słabości ich jazdy oraz w popełnionych błędach: nadmiernej konsumpcji alkoholu, postawie króla Kleombrotosa²⁸.

Pytaniem pozostaje na ile taktyka Epaminondasa spod Leuktr i Mantinei stanowiła nową jakość w greckiej sztuce wojennej. Głębokie uszykowanie hoplitów było znane co najmniej od czasów bitwy pod Delion (424 r.)²⁹. O poszukiwaniu rozstrzygnięcia na lewym skrzydle wspomina zaś Tukidydes opisując bitwę pod Olpe³⁰. Podobnie współdziałanie jazdy z piechotą występuje znacznie wcześniej, poczynając od lat 80. V stulecia³¹. Być może zatem zrozumiałe jest, czemu Ksenofont, w narracji o bitwie pod Leuktrami, nie odnosi się do nowości taktycznych. Ciągłe jednak zastanawia brak powiązania zwycięstwa z dowództwem Epaminondasa. Pomimo wszelkich kontrowersji dotyczących rekonstrukcji przebiegu bitwy wydaje się bowiem, że zmysł taktyczny tebańskiego wodza miał pierwszorzędne znaczenie dla beockiego sukcesu.

Ateny mogły stanowić dla Filipa źródło inspiracji znacznie obfitsze niż Teby. Chodzi tu zwłaszcza o tzw. reformę Ifikratesa, czyli zmiany w uzbrojeniu piechoty, przypisywane temu dowódcy: wielokrotnemu strategowi ateńskiemu pierwszej połowy IV w., jak i dowódcy najemnemu. Informacje o jego pomysłach czerpiemy z dzieł Diodora oraz Korneliusza Neposa³². W porównaniu do innych opisów innowacji wojskowych jawią się one jako nader wyczerpujące: u greckiego autora zajmują wręcz cały rozdział księgi XV. Zmiany poczynione przez Ifikratesa obejmowały wydłużenie włóczni oraz mieczy, zmniejszenie tarcz, wprowadzenie nowego typu obuwia (lekkiego i łatwego w wiązaniu). Obaj autorzy (których narracja jest zasadniczo nader zbliżona, z niewielkimi różnicami) zamieszczają przy tej okazji ciekawy komentarz o zmianie nazwy formacji hoplitów na peltastów. Współcześni uczeni są podzieleni co do realności zmian opisanych przez autorów antycznych. Niektórzy, poczynając już od G. Droysena, wyrażają sceptycyzm wobec uznawania reform łą-

²⁸ Cawkwell 1972, 262; Buckler 1985, 142.

²⁹ Th. IV 93. 4. Zob. Hanson 1988, 192–193.

³⁰ Th. III 108–109. Inne przykłady, związane z szukaniem rozstrzygnięcia na lewym skrzydle wymienia Hanson 1988, 194. Innowacyjności Epaminondasa broni Buckler (2003, 293 przyp. 56).

³¹ Herodot (VII. 158.4.) wspomina o *psiloi hippodromoi* w armii Gelona na Sycylii w 480 r. W Grecji kontynentalnej lekką piechotę operującą wspólnie z jazdą napotykały po stronie chalkidyjskiej, w trakcie bitwy pod Spartolos. Zob. Spence 1993, 16, 21.

³² D.S. XV 44; Nep. *Iph.* 1. Karierę samego Ifikratesa zarysowuje Bianco (1997).

czonych z Ifikratesem za historyczne³³. Jako zastrzeżenia wysuwają przede wszystkim fakt ich obecności wyłącznie w późnych przekazach. Źródła współczesne ateńskiemu wodzowi (zwłaszcza Ksenofont) milczą bowiem na temat jego pomysłów. Jedynym wyjątkiem jest Eneasz Taktyk, opisujący zupełnie inny pomysł Ateńczyka. Mianowicie jako pierwszy miał on wprowadzić zwyczaj, aby warty nocne przy weryfikacji tożsamości, podawały odzew w odpowiedzi na hasło³⁴. Ze wzmianką tą można połączyć ogólne stwierdzenie Diodora o dokonaniu przez Ifikratesa wielu innych innowacji, o których długo byłoby pisać³⁵.

Obecnie większość badaczy pozostaje przekonana o rzeczywistym wprowadzeniu przez dowódcę pewnych innowacji, przynajmniej w ograniczonej skali. Według nich istotną rolę odegrał epizod z lat 70., gdy Ifikratesowi powierzono zadanie przygotowania perskiej armii do inwazji na zbuntowany Egipt³⁶. Dowódca przy okazji mógł więc przeprowadzić szereg eksperymentów z nowym uzbrojeniem, które nie znalazły potem zastosowania w świecie greckim. W takim wypadku epizodyczność oraz ramy geograficzne tłumaczyłyby milczenie Ksenofonta o innowacjach jego rodaka.

Przedstawiona powyżej koncepcja jawi się jako spójna i dość satysfakcjonująca, ale warto zwrócić uwagę na kilka przekazów źródłowych, które zostały praktycznie zupełnie zignorowane w dotychczasowej dyskusji. Tymczasem wydaje się, że właściwie połączone ze sobą, mogą rzucić sporo cennego światła na kontekst historyczny, w jakim dokonała się reforma. O zmianach w uzbrojeniu pisze ogólnie Lucjusz Ampeliusz (prawdopodobnie III w. po Chr.), wspominając, iż Ifikrates uczynił uzbrojenie łatwiejszym we władaniu pod względem masy i rozmiarów³⁷. Jest to zarazem jedyna rzecz z jaką wiąże on tego dowódcę. Sam fakt, że autor szkolnego dzieła słyszał o innowacjach wodza, świadczy o ich rozgłosie, co podkreślają przecież świadectwa Diodora oraz Neposa. Podobnie sugerują wzmianki o butach (ifikratydach), które napotykaemy w *Liber Suda* oraz szeregu innych leksykonów³⁸.

³³ Droysen 1889, 26–27. Podobnie m.in. Kromayer i Weith (1928, 89); Best 1967, 108; Hanson 1988, 202–203. Kromayer i Weith uznają reformę raczej za próbę uporządkowania tylko i ujednolicenia wyposażenia peltastów, niż oryginalny pomysł Ifikratesa. Dyskusję nt. reformy Ifikratesa w przystępny sposób przedstawia Konijnendijk 2014.

³⁴ Aen. *Tact.* XXIV 16–17.

³⁵ D.S. XV 44. 4: πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν χρησίμων εἰς τὰς στρατείας κατέδειξε, περὶ ὧν μακρὸν ἂν εἶη γράφειν/ *Ifikrates wprowadził wiele ulepszeń w dziedzinie wojskowości, którym należałoby poświęcić dużo miejsca* (tłum. Janik).

³⁶ Anderson 1970, 129–131; Stylianos 1998, 344–345, Sekunda 2014, 127–128. Niektórzy badacze widzieli jednak reformy Ifikratesa jeszcze podczas wojny korynckiej, np. Kromayer i Weith 1928, 89; Marinowicz 1975, 49–51 (podkreśla, że reforma przebiegała etapami); Griffith 1981, 162.

³⁷ Amp. XV 16: *Iphicrates, rei militaris peritissimus, qui arma habiliore pondere et modo fecit*. Odnosnie postaci Ampeliusza i datowania jego dzieła zob. Kołoczek 2019, 89–100.

³⁸ Suid. s.v. Ἴφικρατίδης; St. Byz. s.v. Ἴφικρατίδης; Phot. s.v. Ἴφικρατίδης; Poll. VII 89. Zob. Stylianos 1998, 346.

Kolejne świadectwo, choć nie wspomina o Ifikratesie, to jednak dobrze łączy się z posiadanymi informacjami o jego pomysłach. Co więcej, potencjalnie może ono pomóc w bardziej precyzyjnym ulokowaniu reformy w czasie. Plutarch w swoim zbiorze powiedzeń (*apoftegmata*) królów i wodzów opisuje sytuację, gdy Epaminondas zostaje powiadomiony o wysłaniu przez Ateńczyków na Peloponez wojska wyposażonego w nowy ekwipunek (*kainois hoplois*). Wódz tebański udziela lekceważącej potencjalnych przeciwników odpowiedzi³⁹. Użycie przez autora rzeczownika *ta hopla* wyraźnie sugeruje, że chodzi o całe panoplium. Zakres modyfikacji winien być więc dość duży, skoro posługuje się on tym terminem, a nie nazwą konkretnej części uzbrojenia, która miała ulec zmianie bądź zostać wprowadzona.

Nadmieniona przez Plutarcha sytuacja jest wprawdzie dość enigmatyczna, ale można ją umieszczać w konkretnych realiach politycznych – czasie, gdy Epaminondas żył, natomiast stosunki Teb z Atenami były napięte. Takie okoliczności pasują zaś do okresu po bitwie pod Leuktrami w 371 r., a przed bitwą pod Mantineją w 362 r. Ateny pozostając wówczas w sojuszu ze Spartą wysyłały jej z pomocą kolejne ekspedycje wojskowe na Peloponez (co również pojawia się u Plutarcha). Pierwszą z nich w zimie 370/369 r. kierował właśnie Ifikrates⁴⁰. Co więcej, rok później dowództwo objął inny znany strateg ateński, Chabrias. Znamienne, że Ampeliusz również jego łączy (co prawda w bardzo niejasny sposób) z pewnymi reformami wojskowymi; miał on nauczać żołnierzy sztuki walki gladiatorskiej⁴¹. Wymienione informacje źródłowe bardzo dobrze wiążą się ze sobą. Jest rzeczą zupełnie naturalną, aby identyfikować wyprawę ateńską wspomnianą przez Plutarcha z tą prowadzoną przez Ifikratesa, a zmiany w uzbrojeniu z reformami jego autorstwa⁴². Ponieważ Chabrias został dowódcą na Peloponezie rok później, więc mógł przejąć pod swoją komendę piechurów „nowego typu”⁴³. To zaś przyczyniłoby się również do identyfikacji jego osoby z reformami, o czym bardzo zniekształcona pamięć przetrwała u Ampeliusza. Co ciekawe, sam Chabrias

³⁹ Plu *Mor.* 193f (Reg. 71. 20.): ἀπαγγείλαντος δὲ τινος ὡς Ἀθηναῖοι στρατεύμα καινοῖς κεκοσμημένον ὄπλοις εἰς Πελοπόννησον ἀπεστάλκασι, ‘τί οὖν,’ εἶπεν, ‘Ἀντιγενίδας στένει καινοὺς Τελλῆνος αὐλοὺς ἔχοντος;’ ἦν δὲ αὐλητῆς ὁ μὲν Τελλῆν κάκιστος, ὁ δὲ Ἀντιγενίδας κάλλιστος/ [Epaminondas] *gdy ktoś doniósł, że Ateńczycy wysyłają na Peloponez wojsko wyposażone w nowy ekwipunek, rzekł: Czy zaterm Antigenidas ubolewa nad Tellenem mającym nowy flet? Fletnistą był bowiem Tellen najgorszym, zaś Antigenidas najlepszym.*

⁴⁰ X. *Hell.* VI 5. 49; D.S. XV 63–65.

⁴¹ Amp. XV 18: *Chabrias dux, qui gladiatoria arte pugnare militem docuit [...].*

⁴² Fragment ten z reformą Ifikratesa wydaje się w raczej nader luźny sposób łączyć jedynie Ober (1985, 94) jako przejaw pewnych reform wojskowych. Tymczasem zastosowane przez autora antycznego słownictwo wyraźnie wskazuje na większą rozległość zaprowadzonych zmian. Współczesny badacz jest skłonny też datować zmiany przeprowadzone przez Ifikratesa na 374 r.

⁴³ Pewien udział Chabriasa w reformie piechoty sugeruje Moreno Hernandez (2002, 216).

jest uznawany przez Poliajnosa za wynalazcę, który łączy go ze zmianami w konstrukcji okrętów wojennych zwiększającymi ich dzielność morską⁴⁴.

Jeśli opis Plutarcha dość wiernie oddaje realną sytuację, to zmiany powinny być wprowadzone przez Ifikratesa mniej więcej na przełomie siódmej i szóstej dekady IV w. Zastosowanie przez autora przymiotnika *kainos* wskazuje bowiem, obok kontekstu (Epaminondas dopiero dowiaduje się), iż Ateńczycy wprowadzili rozwiązania niewiele wcześniej. Wiemy, że w latach 373–371 Ifikrates był zaangażowany jako dowódca sił ateńskich operujących na zachód od Peloponezu. Okoliczności (dowództwo nad flotą oraz pośpiech w celu odsieczy dla Korcyry, atakowanej przez Spartan⁴⁵) raczej nie sprzyjały przeprowadzeniu reformy piechoty. Lepiej zatem umieszczać implementacje rozwiązań w okresie względnego spokoju (brak zaangażowania w większe konflikty) pomiędzy 371 a 370 r., gdy Ateny nie podejmowały wypraw zbrojnych.

Przedstawiona propozycja datacji logicznie koresponduje również ze świadectwem Diodora. Jak już wspomniano wcześniej, wielu badaczy umieszcza reformy Ifikratesa podczas jego pobytu w Egipcie, ok. 374 r. Jednak uważna lektura tekstu źródłowego ze szczególnym zwróceniem uwagi na zastosowaną składnię (*accusativus absolutus*) wskazuje na to, że zmiany nastąpiły później, w wyniku doświadczeń jakie dowódca nabyć miał w Egipcie: **προσλαβόμενον** οὖν αὐτὸν τὴν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ πολυχρόνιον **ἐμπειρίαν** τῶν στρατιωτικῶν ἔργων, **ἐπινοήσασθαι** πολλὰ τῶν εἰς τὸν πόλεμον χρησίμων⁴⁶. Razem ze sformułowaniem o wypróbowaniu przez Ifikratesa wymyślonych rozwiązań sugeruje to pewną rozciągłość w czasie reformy, której wprowadzanie mogło odbywać się stopniowo: τὴν δὲ δοκιμασίαν ἢ χρεια διαβεβαιούσα τὴν ἐπίνοιαν τοῦ στρατηγοῦ τῷ τῆς πείρας ἐπιεύγματι δόξης ἠξίωσεν⁴⁷. W trakcie swej kariery wojskowej Ifikrates najprawdopodobniej zbierał doświadczenia i eksperymentował z różnymi pomysłami. W takim wypadku nowy ekwipunek wojska ateńskiego ok. 370 r. mógł stanowić zwieńczenie procesu, który zaczął się w trakcie służby wodza u Persów, lub nawet jeszcze wcześniej⁴⁸. Wówczas też reforma osią-

⁴⁴ Polyæn. III 11. 13-14.

⁴⁵ Pośpiech Ifikratesa podkreśla Ksenofont (*Hell.* VI 2. 27). Jeśli chodzi o jego kampanię na Morzu Jońskim w latach 373–371, zob. Bianco 1997, 190–193; Buckler 2003, 265–270.

⁴⁶ D.S. XV 44 1: *Zdobywszy długoletnie doświadczenie w sprawach wojskowych w wojnie perskiej, wynalazł wiele narzędzi użytecznych w prowadzeniu wojny, szczególnie ambitnie zajmował się kwestią uzbrojenia* (tłum. Janik).

⁴⁷ D.S. XV 44 3: *Nowa broń przeszła pomyślnie testy praktyczne, a sukces tej innowacji przyniósł sławę wynalazczemu talentowi stratega* (tłum. Janik).

⁴⁸ Moreno Hernandez (2002, 207–215, 222) podkreśla wagę trackich doświadczeń dowódcy dla jego propozycji w dziedzinie uzbrojenia.

gnęła kształt dojrzały, choć nie da się wykluczać dalszej ewolucji, która mogła potencjalnie nastąpić w Macedonii.

Niedługo po kampanii na Peloponezie Ifikrates udał się na północ morza Egejskiego, (368 r.) by walczyć o odzyskanie przez Ateńczyków Amfipolis⁴⁹. Wówczas też wśród jego oddziałów znalazła schronienie małżonka Amyntasa III Eurydyka z synami, Perdikkasem i Filipem. Widać więc, że proponowana datacja reformy dobrze łączy się z hipotezą inspirowania się przez Filipa II ateńskimi wzorcami, którą wysuwa szereg współczesnych uczonych. Zauważono bowiem, iż w wyniku wydłużenia hoplickiej *dory* przez Ifikratesa (o połowę lub o całą długość⁵⁰) powstał oręż bardzo przypominający macedońską sarisę, w rozumieniu piki trzymanej oburącz. Zwłaszcza N. Sekunda celnie zwrócił uwagę na wzmiankę źródłową o Charidemosie z Oreos jako o tym, który miał nauczyć Macedończyków *synaspismos*, czyli zwartej formacji identyfikowanej przez Diodora z Filipem⁵¹. Charidemos (później obdarzony przez Ateńczyków obywatelstwem i wielokrotnie piastujący urząd stratega) na wczesnym etapie kariery służył najemnie pod Ifikratesem. Dobrze pasuje więc do roli swoistego pośrednika w przekazywaniu pomysłów mentora do państwa Argeadów. Jak wspomniano wcześniej, opis reform Filipa w *Bibliotece Historycznej* pozostaje nader niejasny, a ilość miejsca poświęcona im przez Diodora jest bardzo szczupła w porównaniu do reform Ifikratesa. Bardzo możliwe zatem, iż władca tak naprawdę wykorzystał rozwiązania ateńskie w dziedzinie uzbrojenia, przy modernizacji własnych sił zbrojnych.

Zaproponowane rozwiązanie tłumaczyłoby milczenie źródeł o reformach Filipa, gdyż autorzy antyczni nie widzieliby w nich jakiejś rewolucji jakościowej. Ponadto trzeba pamiętać o wieloznaczności różnych greckich terminów, oraz o ewolucji pojęć w literaturze na przestrzeni czasów. Diodor oraz Nepos wyraźnie piszą o zmodyfikowaniu przez Ifikratesa ekwipunku hoplitów, którzy zmienili nazwę na peltastów. Wielu współczesnych badaczy dość pochopnie odrzuca ten przekaz zakładając, iż wódz od samego początku reformował peltastów⁵². Ponieważ w materiale z epoki klasycznej ciągle stanowią oni lekkozbrojnych oszczepników, zatem trudno dopatrywać się w nich wojowników typu ifikratejskiego. Natomiast na podobnych żołnierzy napotykamy w traktatach wojskowych z epoki hellenistycznej, gdzie peltaści występują jako rodzaj „średniej piechoty”⁵³. Również dla Polibiusza stanowią

⁴⁹ Aeschin. II 27.

⁵⁰ Nt. włóczni hoplickiej zob. Szubelak 2007, 51–53.

⁵¹ Sekunda 2014. Zob. Eustath. XIII. 130–134.

⁵² Podobnie Griffith 1981, 166; Toalster 2011, 133; Matthew 2015, 11.

⁵³ Ael. *Tact.* 1.2; Arr. *Tact.* 3. 4.

oni już piechotę cięższą uzbrojoną od klasycznych imienników⁵⁴. Bardzo prawdopodobne zatem, że zamiana nazwy na peltastów miała miejsce dopiero jakiś czas po przeprowadzeniu reformy, co wydaje się sugerować przekaz Neposa (*a quo postea peltastae pedites appellati sunt*). Na początku zaś piechur ifikratejski występował pod tradycyjnym mianem hoplity. Takie rozwiązanie pozwala wyjaśnić czemu u Ksenofonta i późniejszych historyków opisujących IV stulecie peltasta nadal oznacza lekkozbrojnego oszczepnika.

Mamy wszelkie prawo by sądzić, iż debiut zmodernizowanego hoplity odbił się jedynie ograniczonym echem. Kampania Ifikratesa na Peloponezie, zimą 370 – 369 r., nie obfitowała bowiem w sytuacje, gdzie nowe uzbrojenie mogłoby pokazać swoje walory. Dostępne źródła milczą na temat większych bitew i podkreślają brak rezultatów ateńskich działań⁵⁵. W takiej sytuacji wydaje się dość zrozumiałe, dlaczego Ksenofont (kończący swoją relację niewiele później, bo na bitwie pod Mantineją, gdzie piechota ateńska również nie odegrała dużej roli) zignorował innowacje swojego rodaka. Natomiast prawdopodobnie przyciągnęły one uwagę historyków bardziej zainteresowanych wszelakimi wynalazkami, przede wszystkim Efora z Kyme. Współczesna *opinio communis* uznaje go za podstawowe źródło dla narracji Diodora o dziejach Grecji kontynentalnej w IV w.⁵⁶ Według *Liber Suda* Efor miał napisać osobne dzieło o wynalazkach (*Peri heurematon*), w dwóch księgach⁵⁷. Możemy być też prawie pewni obecności zagadnienia innowacji wojskowych w jego pracy historiograficznej. Znamienna jest wzmianka Diodora o wykorzystaniu przez Peryklesa podczas oblężenia Samos (440 r.) machin oblężniczych, zaprojektowanych przez Artemona z Kladzomenaj⁵⁸. Na analogiczne informacje napotykaemy w żywocie Peryklesa, gdzie Plutarch powołuje się właśnie na autorytet Efora⁵⁹. Wszystko to czyni go nader prawdopodobnym źródłem Diodora o pomysłach Ifikratesa. Podobnie przypuszcza się czasami w przypadku opisu Korneliusza Neposa⁶⁰. Oczywiście przemawia za tym znacząca zbieżność z przekazem Diodora, ale znamienne, iż jedynym autorem imiennie wymienionym przez łacińskiego pisarza w biografii Ifikratesa jest Teopomp z Chios⁶¹. Jeśli działania Ateńczyka dostarczyły inspiracji

⁵⁴ Plb. V 23; X 31. Zob. Grabowski 2010, 101–102.

⁵⁵ X. *Hell.* VI 5. 51; D.S. XV 65. 6. Zob. Buckler 2003, 311.

⁵⁶ Stylianou 1998, 343 (choć nie wyklucza możliwości pochodzenia informacji z jakiegoś innego dzieła, np. traktatu wojskowego).

⁵⁷ Suid. s.v. Εφιππος (= *FGrH* 70 T1; *BNJ* 70 T1).

⁵⁸ D.S. XII. 28. 3.

⁵⁹ Plu *Per.* 27. 3. 4: ἔφορος δὲ καὶ μηχαναῖς χρῆσασθαι τὸν Περικλέα, τὴν καινότητα θαυμάσαντα, Ἀρτέμωνος τοῦ μηχανικοῦ παρόντος/ efor [wspomina] o wykorzystaniu machin przez Peryklesa, podzwijającego nowość, w obecności Artemona mechanika.

⁶⁰ Bianco, 1998, 191, przyp. 41; Stylianou, 1998, 343, 345; Sekunda, 2014, 129.

⁶¹ Nep. *Iph.* 3. 2.

dla Filipa II, to raczej naturalnym wydaje się zainteresowanie nimi ze strony historyków antycznych, skoncentrowanych na postaci Argeady.

Odrębne pytanie dotyczyć musi losów pomysłów Ifikratesa w jego ojczystym mieście. Rysują się tutaj dwie możliwości: albo zmiany z przełomu lat 70. oraz 60. stanowiły jedynie pewien eksperyment wdrożony na ograniczoną skalę (i prawdopodobnie zarzucony), albo też przyjęły się szerzej. Powiązaną kwestią jest też sam sposób przeprowadzenia tzw. reformy. Niestety autorzy źródeł (Diodor, Nepos, Plutarch) używają jedynie nader ogólnikowych sformułowań, które nie sugerują konkretnej metody zaopatrzenia żołnierzy w nowy oręż. Mogła ona polegać na nakazaniu żołnierzom indywidualnego nabycia odpowiedniego rynsztunku, lub na ich zbiorowym wyposażeniu. Wobec właściwości nowej broni, (pika winna być dostarczana w zestandaryzowanej formie, w odróżnieniu od krótszych włóczni⁶²) pewien scentralizowany system aprowizacji żołnierzy wydaje się konieczny. Zachodzi więc pytanie, czy było to możliwe w Atenach IV w.?

Zgodnie ze współczesną *opinio communis* w greckich *poleis* zasadniczo nie istniał państwowy system aprowizacji wojska, a obywatele-żołnierze musieli się uzbrajać własnym sumptem⁶³. Jednak w przypadku Aten możemy dostrzec pewne przykłady publicznego finansowania wyposażenia wojskowego obywateli. Czytamy bowiem o dostarczaniu przez państwo ekwipunku sierotom po poległych na wojnie⁶⁴. Natomiast członkowie elitarnego korpusu kawalerii dostawali od państwa wsparcie finansowe na utrzymanie wierzchowca i ekwipunku. Jeszcze w trakcie wojny peloponeskiej słyszymy o uzbrajaniu wiosłarzy na okrętach jako pel-tastów⁶⁵.

Najciekawsze informacje dotyczą efebii w kształcie znanej nam przynajmniej od lat 30. IV w. Był to rodzaj obowiązkowej służby wojskowej połączonej ze szkoleniem, któremu podlegali obywatele w wieku 18–20 lat⁶⁶. Przypisywany Arystotelesowi *Ustrój Polityczny Aten* dość szczegółowo opisuje jej przebieg. Inskrypcje poświadczają funkcjonowanie insty-

⁶² Odnośnie produkcji pik nowożytnych dysponujemy ciekawym świadectwem Evelyn (1664, 89): *Ash may be propagated from a bough slipt off with some old wood a little before the bud swells, but with difficulty by layers. Such as they reserve lor spears in Spain, they keep shriped up close to the stem, and plant them in close order, and moister places. These they cut above the knot (for the least nodity spoils all) in the decrease of January, which were of the latest for us.* Kwestie związane z wytwarzaniem drzewców dla antycznych macedońskich saris omawia Sekunda 2001, 22–30.

⁶³ Pewnym wyjątkiem w świecie greckim mogła być Sparta, zob. Kulesza 2003, 163. Natomiast wg McKechnie (1989, 84–86) zjawisko uzbrajania najemników na koszt państwa występowało regularnie. Z poglądem tym polemizuje Whitehead (1991).

⁶⁴ Aeschin. III 154. Zob. Bertosa 2003, 367–370.

⁶⁵ X. *Hell.* I 2. 1–9.

⁶⁶ Arist. *Ath.* 42.

tucji od połowy lat 30. IV w.⁶⁷ Dawniej więc popularny był pogląd, że efebria powstała nader późno, w odpowiedzi na klęskę pod Cheroneją. Jest jednak wielce prawdopodobne, iż w jakiejś formie funkcjonowała ona już od lat siedemdziesiątych, ze względu na świadectwo Ajschinesa, odwołującego się do własnej służby jako efeba⁶⁸. Instytucja zdobyła sobie znaczącą popularność w epoce hellenistycznej, ale oczywiście programy przysposobienia wojskowego obywateli nie były niczym nowym w świecie greckim⁶⁹.

W kontekście reformy Ifikratesa nader istotna jest wzmianka o otrzymywaniu przez efebów od państwa włóczni (*dory*) i tarczy (*aspis*) w ramach odbywanej służby⁷⁰. Może fakt ich dostarczania wynikał z konieczności utrzymania jednolitego standardu wśród piechurów nowego typu? Niektórzy badacze są zdania, że poczynając od lat 70. tego stulecia dysponujemy śladami funkcjonowania państwowego arsenału w Atenach w postaci tzw. składu brązu (*chalkotheke*), aczkolwiek trudno o pewność co do funkcji tego budynku⁷¹. Tym niemniej proponowana funkcja militarna dobrze łączyłaby się z ogólnymi państwowymi zmianami w uzbrojeniu piechoty. Wydaje się więc, iż pewne zręby państwowego systemu ekwipowania wojska istniały już w IV stuleciu. Trudno natomiast rozstrzygnąć, czy był on na tyle rozwinięty, aby podołać modernizacji piechoty na szerszą skalę⁷². Gdy jednak Ateńczykom przyszło stanąć pod Cheroneją naprzeciwko falangi Filipa, ekwipunek adwersarzy najpewniej nie stanowił dla nich zaskoczenia. Wspomniane na początku milczenie Demostenesa (i innych źródeł) na temat przewagi uzbrojenia macedońskiej piechoty, jest więc bardziej zrozumiałe w kontekście wcześniejszych działań Ifikratesa.

Ateny nie musiały stanowić jedyne źródła inspiracji Filipa. Jak wiadomo, tesalska konnica stała się sprawnym narzędziem w rękach władcy (oraz jego następcy), po tym jak podporządkował sobie region. Tesalia tradycyjnie słynęła z jakości jazdy i z tego powodu jawi się jako obszar nieco peryferyjny w tradycyjnym „hoplitocentrycznym” spojrzeniu

⁶⁷ IG II² 1156 i 1189. Na temat genezy efebii zob. Reinmuth 1952, 34–38, 48–50; Pelekidis 1962, 7–17, 71–79.

⁶⁸ Aeschin. I 49; II 149.

⁶⁹ Rzepka 2011, 66–68, 72–74. Poglądy greckie na szkolenie wojskowe obywateli przedstawia Duszyński (2015).

⁷⁰ Arist. *Ath.* 42. 4.

⁷¹ Był to budynek na ateńskim Akropolu. Dysponujemy szeregiem (ok. 20) inskrypcji powiązanych z tym obiektem, z których cztery zawierają słowo *chalkotheke*. Są to wykazy sprzętów zgromadzonych w środku, głównie broni. W jednej z list (IG II² Add. 1424a) wspomniane jest 1000 tarcz stanowiących *epidosis* słynnego bankiera Pasiona. Zob. La Follette 1998. Skłoniło to część badaczy do wysunięcia przypuszczenia o użytkowo-militarnym charakterze obiektu, swoistego arsenału państwowego (McKechnie 1989, 85). Inni jednak (Pritchett 1978, 256–257; Whitehead 1991, 109) są zdania, że spełniał on głównie funkcje kultowe, jako magazyn wotów z metali (zwłaszcza z brązu).

⁷² Ateńskie problemy z finansowaniem działań zbrojnych w IV w. opisuje np. Millet 1993, 185–194.

na grecką sztukę wojenną. Według powszechnego poglądu nawet najlepsza jazda nie była zdolna do przeciwstawienia się falandze ciężkozbrojnej piechoty w bezpośrednim boju⁷³.

Źródła przynoszą informacje o reformach, jakie przeprowadzić miał Jazon z Feraj. Przypisywane jest mu wprowadzenie szyku romboidalnego jazdy (choć Arrian sugeruje, że Jazon jedynie był odpowiedzialny za rozpowszechnienie owej formacji używanej już wcześniej)⁷⁴. Miał on również zaopatrzyć kawalerzystów w pół-pancerze (*hemithorakia*), których kształt pozostaje dla nas dość enigmatyczny⁷⁵. Według Poliajnosa Aleksander Wielki wyposażył weń swoich jeźdźców, zamiast pełnych pancerzy, bowiem *jeśli pozostaną w szyku, będą zabezpieczeni od uderzenia w przednie części ciała, lecz jeśli podadzą tyły, nie ochronią pleców* (tłum. M. Borowska)⁷⁶. Na tej podstawie wnioskować można, że pół-pancerz nie zabezpieczał tyłu wojownika, choć pojawiają się pewne wątpliwości odnośnie praktyczności takiego rozwiązania (związane np. z rozłożeniem ciężaru na ciele). Część uczonych sugeruje, iż *hemithorakion* w swej istocie był raczej zbliżony do *kardiophylaks*, czyli metalowej płyty chroniącej piersz wojownika⁷⁷. Zdaniem S. Sprawskiego nowy rodzaj osłon mógł wynikać z potrzeby zapewnienia większej niż dotychczas mobilności, związanej z nową taktyką walki w szyku rozproszonym, polegającej na „szarpaniu” przeciwnika przy pomocy oszczepów⁷⁸.

Informacje o reformach Jazona są nader szczątkowe i pochodzą z późnych źródeł, ale dobrze łączą się z jego ambicjami politycznymi, opisanymi przez Ksenofonta. Oczywiście sprawne siły zbrojne miały stanowić podstawowe narzędzie ich realizacji⁷⁹. Ateński historyk przedstawia armię jako swoiste „oczko w głowie“ Jazona i z uznaniem komentuje jego zaangażowanie w szkolenie własnych żołnierzy, choć milczy o poczynionych przezeń zmianach

⁷³ Np. Spence 1993, 103. Z poglądem tym polemizuje Konijnendijk (2021).

⁷⁴ Arr. *Tact.* XVI 3: τῆ μὲν δὴ ῥομβοειδεῖ τάξει τὸ πολὺ Θεσσαλοὶ ἐχρήσαντο, καὶ Ἰάσων, ὡς λόγος, ὁ Θεσσαλὸς τὸ σχῆμα τοῦτο πρῶτος ἐξεῦρεν, ἐμοὶ δὲ δοκεῖν, προεξευρημένῳ πολλῶ χρησάμενος ἀπ’ αὐτοῦ ἠὲδοκίμησεν/ *formację o kształcie rombu często wykorzystywali Tessalowie i Jazon z Tessalii, jak się mówi, pierwszy miał wymyślić to ustawienie. Jednak mi się wydaje, że [szyk] był znany znacznie wcześniej, zaś wykorzystaniu przez niego [sc. Jazona] zawdzięczał swoją sławę.*

Ael. *Tact.* 18. 2: ταῖς μὲν οὖν ῥομβοειδέσι δοκῦσι Θεσσαλοὶ κεχρηῆσθαι ἐν ἵπικῇ πολὺ δυνηθέντες, Ἰάσονος, [σφασί] πρῶτου τὸ σχῆμα τοῦτο ἐπινοήσαντος ὡς ἐπιτηδείατατον πρὸς πάσας τὰς χρεῖας, καὶ τάχιστα μὲν πρὸς ἡκίστην ἐπιφάνειαν στρέφεσθαι δυναμένων τῶν ἐν τῷ σχήματι τούτῳ τεταγμένων ἵππέων/ *wydaje się, że Tessalowie, bardzo wprawni w sztuce jeździeckiej, korzystali z formacji w kształcie rombu; a Jazon pierwszy [z nich] wymyślił ten szyk, jako najbardziej przydatny w różnych sytuacjach i pozwalający jeźdźcom ustawionym w ten sposób na najszybsze zwrócenie się w stronę każdego zagrożenia.* Sprawski (1999, 110) sugeruje, iż nowy szyk został wprowadzony w wyniku analizy doświadczeń z bitwy pod Narthakion w 394 r. Jazdy grecka tradycyjnie działała najprawdopodobniej w szyku przypominającym kwadrat lub prostokąt. Zob. Spence 1993, 178.

⁷⁵ Pollux I. 134: Ἰάσων δὲ ὁ Θεσσαλὸς καὶ ἡμιθωράκια προεξεῦρε/ *Jazon z Tessalii i pół-pancerze wymyślił.*

⁷⁶ Polyæn. IV 3. 13: ἴνα μένοντες μὲν ἀσφάλειαν ἔχοιεν τῶν κατὰ πρόσωπον κρυπτομένων, φεύγοντες δὲ τὰ ὀπισθεν μέρη φυλάσσειν μὴ δύναιτο.

⁷⁷ Dyskusje przedstawia Sprawski 2014.

⁷⁸ Sprawski 1999, 111.

⁷⁹ Sprawski 1999, 106–107.

w uzbrojeniu oraz taktyce⁸⁰. Przypadek Jazona wydaje się być nader zbliżony do Ifikratesa, którego innowacje również są przemilczane przez Ksenofonta. Co ciekawe autor ten w VI księdze *Historii Greckiej* ukazuje ich obu jako wzorowych dowódców, kładąc szczególny nacisk na umiejętności szkoleniowe i organizacyjne⁸¹. Osoby o takich kompetencjach jawią się zaś jako dobrzy kandydaci na twórców reform wojskowych⁸². Analogicznie jak w przypadku Ifikratesa prawdopodobne jest późniejsze wykorzystanie rozwiązań Jazona przez Macedończyków. Sugerować to może zwłaszcza przywołana wzmianka Poliajnosa o pół-pancerzach w armii Aleksandra. Sam *heimthorakion* pojawia się na wyposażeniu armii macedońskiej w okresie hellenistycznym⁸³.

Syrakuzy w czasach Dionizjusza Starszego wydają się być kolejnym istotnym źródłem innowacji wojskowych, z którego mógł czerpać inspiracje Filip. Informacje na ten temat znowu przynosi Diodor, opisujący wynalezienie machin miotających przez inżynierów, których władca miał ściągnąć zewsząd⁸⁴. Historyk wspomina również o zastosowaniu artylerii podczas oblężenia Motye (397 r.), co pozwala umieszczać jej wynalezienie na samym początku stulecia⁸⁵. Podkreśla przy tym zaskoczenie Kartagińczyków spowodowane użyciem nowej broni. Zasadniczo przekaz Diodora (wspierany pośrednio przez Eliana⁸⁶) jest współcześnie akceptowany, przynajmniej jeśli chodzi o wprowadzenie machin miotających do użytku wśród Greków. Niektórzy badacze sugerowali natomiast, że ich wynalezienie miało miejsce na Bliskim Wschodzie, już około VIII w.⁸⁷ Przemawiające za tym przesłanki są jednak nader nieliczne. Pliniusz Starszy wspomina w dość niejasny sposób o wynalezieniu balisty przez Syrofenicjan⁸⁸. Na Cyprze odnaleziono również stopy kamieni datowane przez archeologów na połowę V w. Można je wprawdzie uznawać za amunicję artyleryjską, ale równie dobrze za pociski miotane ręcznie przez żołnierzy na murach⁸⁹. Jeśli jednak artyleria była

⁸⁰ X. *Hell.* VI 1. 2–7, 14–16.

⁸¹ Zob. Dillery 2001, 164, 171.

⁸² Związek nowej formacji z wyszkoleniem zauważa Sprawski (1999, 110).

⁸³ Feyel 1935, 31.

⁸⁴ D.S. XIV 42. 1: καὶ γὰρ τὸ καταπελτικὸν εὐρέθη κατὰ τοῦτον τὸν καιρὸν ἐν Συρακούσαις, ὡς ἂν τῶν κρατίστων τεχνιτῶν πανταχόθεν εἰς ἓνα τόπον συνηγμένων. τὴν γὰρ προθυμίαν τὸ τε μέγεθος τῶν μισθῶν ἐξεκαλεῖτο καὶ τὸ πλῆθος τῶν προκειμένων ἄθλων τοῖς ἀρίστοις κριθεῖσι: χωρὶς δὲ τούτων περιπορευόμενος τοὺς ἐργαζομένους ὁ Διονύσιος καθ' ἡμέραν λόγοις τε φιланθρώποις ἐχρήτο καὶ τοὺς προθυμοτάτους ἐτίμα δωρεαῖς καὶ πρὸς τὰ συνδείπνια παρελάμβανε/ *katapulta została wynaleziona w tym czasie w Syrakuzach, gdyż najlepsi twórcy zewsząd zostali zgromadzeni w jednym miejscu. Hojne wynagrodzenie i wielka liczba nagród, dostępnych dla [rzemieślników] uznanych za najlepszych, wzbudzały zapal. Do tego Dionizjusz codziennie przechadzał się pomiędzy pracującymi, prowadząc przyjazne rozmowy, honorując darami najaktywniejszych i zapraszając ich na posiłki do własnego stołu.*

⁸⁵ D.S. XIV 50. 4.

⁸⁶ Ael. V. *H.* VI 12. Autor antyczny mylnie jednak łączy wynalazek z Dionizjuszem II (Młodszy).

⁸⁷ Marsden 1969, 52–54.

⁸⁸ Plin. *H.N.* VII 201: [...] *Syrophoenicas ballistam et fundam* [...].

⁸⁹ Campbell 2006, 28–29; Dudziński 2015, 59.

znana na długo przed Dionizjuszem, to trudno wytłumaczyć zaskoczenie Kartagińczyków jego bronią, które podkreśla Diodor. Ponadto wyrzutnie kamieni pojawiają się w materiale źródłowym znacznie później niż miotacze strzał (dopiero podczas wyprawy Aleksandra na Persję)⁹⁰. Rodziłaby się więc wątpliwość, dlaczego syrakusański władca ograniczył się do wprowadzenia miotaczy strzał, choć były już dostępne modele wyrzucające kamienie⁹¹.

Większy problem stanowi pytanie o kształt machin Dionizjusza, gdyż Diodor niestety ich nie opisuje. Zastosowany termin *katapultikon*, jak wykazuje analiza jego użycia w *Bibliotece Historycznej*, nie oznacza jakiegoś konkretnego typu konstrukcji i stanowi po prostu ogólne określenie artylerii⁹². Autor wspomina jedynie o wystrzeliwaniu amunicji w postaci strzał/bełtów (ὄξυβελής). W związku z tym często można spotkać się z opinią, że maszyny Dionizjusza przypominały wielkie kusze wykorzystujące energię zgromadzoną w elastycznym łączyisku. Oparcie dla niej stanowią słowa Herona z Aleksandrii, który w traktacie o artylerii wspomina, iż wzięła swój początek od „łuku brzuszego” (*gastraphetes*)⁹³. Rozwiązanie takie było bardziej prymitywne w porównaniu do zastosowanego w katapultach torsyjnych, jakie ok. III w. wyparły starszy typ⁹⁴. Natomiast Biton z Aleksandrii zalicza *gastraphetes* do kategorii *katapultikon* i łączy jego konstrukcję z Zopyrosem z Tarentu⁹⁵. Inżynier miał zbudować jedną wersję urządzenia w italskim Kyme. Niestety nie możemy być pewni, kiedy ów inżynier działał, ale obecnie umieszcza się go pod koniec V stulecia. Albo więc inżynierowie Dionizjusza opracowali *gastraphetes*, albo udoskonalili i powiększyli tę konstrukcję⁹⁶. Niektórzy uczeni są jednak skłonni przypuszczać, że maszyny tego typu istniały już wcześniej, a Dionizjuszowi przypadła palma pierwszeństwa wprowadzenia machin torsyjnych⁹⁷.

Diodor wspomina też o morskich innowacjach opracowanych przez ludzi Dionizjusza, tetrerach i penterach⁹⁸. Pierwszy typ jest jednak o tyle problematyczny, iż rękopisy *Biblioteki Historycznej* w interesującym nas miejscu przynoszą lekcję *triereis*. Wzmianka o czterorzę-

⁹⁰ Poliajnós (II 38. 2) opisuje sytuację użycia przez Onomarchosa miotaczy kamieni podczas III wojny świętej przeciwko Filipowi II. Niektórzy badacze sądzą jednak, iż użyte przezeń sformułowanie (πέτρους καὶ πετροβόλους/ kamieni i miotaczy kamieni) odnosi się raczej do ręcznie wyrzucanych pocisków. Zob. Campbell 2006, 93; Whitehead 2022, 110.

⁹¹ Marsden 1969, 59–60.

⁹² Schellenberg 2006, 18.

⁹³ Hero *Bel.* W 75–81.

⁹⁴ Marsden 1969, 63.

⁹⁵ Biton 6.1. (61.2).

⁹⁶ Marsden 1969, 55; Roismann 2019, 243.

⁹⁷ Kromayer i Veith 1928, 216; Kingsley 1995, 17–18; Schellenberg 2006, 19–20. Podobnie Dudziński (2015, 60) przypuszcza, że inżynierowie Dionizjusza dokonywali już pewnych eksperymentów z maszynami wykorzystującymi energię skręconych włókien.

⁹⁸ D.S. XIV. 42. 2: ἤρξατο δὲ ναυπηγεῖσθαι τετρήρεις καὶ πεντηρικὰ σκάφη, πρώτος ταύτην τὴν κατασκευὴν τῶν νεῶν ἐπινοήσας/ zaczął budować cztero- i pięciorzędowce, pierwszy wymyśliwszy taką konstrukcję okrętów.

dowcach stanowi natomiast dziewiętnastowieczną emendację P. Wesselinga i rzeczywiście, w kontekście omawianego ustępu, oryginalne brzmienie ma nader ograniczony sens⁹⁹. Diodor przypisuje bowiem Dionizjuszowi chęć wybudowania okrętów większych niż triery. Co więcej, znacznie wcześniej w jego dziele znajdujemy lekcję o tetrerach w flocie syrakusańskiego władcy, pozbawioną emendacji¹⁰⁰. Pomimo tego niektórzy badacze nadal wyrażają sceptycyzm wobec łączenia takich okrętów z Dionizjuszem. Wskazują na brak innych wzmianek o czterorzędowcach aż do lat 30. IV w., kiedy to pojawiają się podczas oblężenia Tyru, a potem w ateńskich rejestrach okrętowych¹⁰¹. Inną podnoszoną przez nich przesłankę stanowią cechy konstrukcyjne, związane z przyjętą (obecnie już dominującą) interpretacją sposobu liczenia ilości rzędów przez antycznych jako związanej z ilością nie wiosła a wiosłarzy, w pojedynczej „sekcji” w przekroju poprzecznym. Otóż tetrera miałyby stanowić rozwinięcie biremy, poprzez dodanie dodatkowego człowieka przy każdym stanowisku. Natomiast pentera powstałaby poprzez analogiczne udoskonalenie triery (z tym, że ostatni dolny rząd był w dalszym ciągu obsadzany przez pojedynczych wiosłarzy). Jeśli nowe typy nie stanowiły dwóch kolejnych szczebli w ewolucji greckich okrętów, to tetrera nie musiała poprzedzać pentera¹⁰². Takie zastrzeżenia wydają się jednak silnie uznaniowe. Fakt stosunkowo późnego pojawienia się innych wzmianek o czterorzędowcach można tłumaczyć wolnym tempem rozprzestrzeniania się wynalazku. Raczej nie mamy więc powodów, by odrzucać przekaz Diodora¹⁰³.

W IV stuleciu możemy zaobserwować cały szereg zmian w greckiej sztuce wojennej, dotyczących zarówno wyposażenia wojsk lądowych jak i floty. Dostrzegamy znaczący wkład kilku państw, położonych w różnych częściach *oikoumene*, oraz reprezentujących różne modele ustrojowe. W zdecydowanej większości dostępne wzmianki łączą się z imionami konkretnych władców (Filip, Jazon, Dionizjusz), jednak znajdujemy również przykłady innowacji pochodzących z demokratycznych Aten. We wszystkich przypadkach mamy do czynienia z państwami aspirującymi do odgrywania wiodącej roli w świecie greckim.

W powyższym kontekście można zauważyć brak powiązania innowacji z dwoma nader istotnymi ośrodkami, Spartą oraz Beocji z Tebami na czele. Zwłaszcza brak tych drugich (jeśli nie liczyć wzmianki Diodora o autorskiej taktyce Epaminondasa pod Leuktrami)

⁹⁹ Bonnet, Bennet 1977. Jeśli chodzi o genezę i czas wprowadzenia triery (obecnej prawdopodobnie już na przełomie VI–VII w.), zob. np. Ducin 2010, 38–40.

¹⁰⁰ D.S. II 5. 6.

¹⁰¹ Arr. *Anab.* II 22. 3-5; *IG II²* 1627 ll.275-278. Rozwój okrętów większych od triery przedstawia Ducin (2010, 43–49). Wydaje się, że zaczęły one (zwłaszcza pięciorzędowce) dominować dopiero we flotach diadochów, na przełomie IV i III w.

¹⁰² Morrison 1990, 39–40.

¹⁰³ Dudziński 2015, 56–58.

jest szczególnie zastanawiający. Beoci demonstrowali przecież zdolność do kreatywnego myślenia w sprawach wojskowych we wcześniejszym stuleciu. Świadczy o tym chociażby opisywany przez Tukidydesa „miotacz ognia” zastosowany przeciwko ateńskim fortyfikacjom pod Delion w 424 r.¹⁰⁴ Niewykluczone, że rolę odgrywała tutaj skomplikowana sytuacja polityczna Beocji w IV w., nie tylko skłóconej wewnątrz ale jeszcze podlegającej wówczas regularnym najazdom oraz okupacjom obcych wojsk¹⁰⁵. Działania wojenne na jej terenie toczyły się wszak zarówno podczas wojny korynckiej (395–387) jak też beockiej (378–371). Same Teby były okupowane przez pewien czas przez Spartan, których garnizony pojawiały się również w innych tamtejszych ośrodkach (Orchomenos, Tespie). Sytuacja taka z pewnością nie sprzyjała eksperymentom wojskowym, zwłaszcza w dziedzinach wymagających nakładów (jak uzbrojenie). Dodatkowo gwałtowna śmierć dwóch wybitnych dowódców prawdopodobnie przyniosła kres tendencjom rozwojowym w taktyce.

W przypadku Spartan możemy wnioskować jedynie o pewnych zmianach w organizacji ich sił zbrojnych. Otóż po bitwie pod Leuktrami *mora* znika z narracji Ksenofonta, jako określenie największej jednostki lacedemońskiej. Jej miejsce zastępuje natomiast *lochos*¹⁰⁶. We współczesnej literaturze można się też spotkać z hipotezą, jakoby Spartanie jako pierwsi mieli zastosować świadomy manewr flankowania w 394 r., podczas bitew pod Nemeą i Koroneją¹⁰⁷. Dostępne źródła wprawdzie sugerują użycie takiej taktyki, ale nie klasyfikują jej jako jakiegokolwiek *novum*. Niektórzy autorzy antyczni wskazują na potencjalne przypadki zastosowania manewru we wcześniejszym stuleciu. Sparta jawi się więc zdecydowanie jako nader zachowawcza w sferze wojskowości, co odpowiada ogólnie tendencji przypisywanej jej w innych sferach¹⁰⁸. Również przewaga jakościowa w tradycyjnej falan-dze hoplitów mogła zniechęcać ich do poszukiwania nowych rozwiązań.

Nader niewielka część zmian wojskowych jakie umieścić można w IV w., wydaje się być zainicjowana przez Macedończyków. Sam Filip II jawi się raczej jako odbiorca greckich pomysłów niż samodzielny innowator¹⁰⁹. Jego zasługą mogło być natomiast kompleksowe wdrożenie podczas reform armii macedońskiej pewnych rozwiązań na szerszą skalę,

¹⁰⁴ Th. IV 100. 1–4.

¹⁰⁵ Działania militarne Beotów w IV w. przedstawiają m.in. Buck 1994, 43–100; Buckler 2003, 75–128, 201–215, 231–295.

¹⁰⁶ Anderson 1970, 225–227; Kulesza 2003, 159–160; van Wees 2004, 196 z przyp. 58. Natomiast Lazenby (1985, 17–18) przypuszcza, że Ksenofont w swojej narracji w ks. VII Hellenik pominął po prostu morę (złożoną z dwóch *lochoi*).

¹⁰⁷ Anderson 1970, 143–144; Lazenby 1985, 140–143.

¹⁰⁸ O powolności i ostrożności przypisywanej Spartanom (także pod względem wojskowym) wspomina Tukidydes (I 69. 4–5), zob. Anderson 1970, 6 (który zaznacza daleko idącą zachowawczość na płaszczyźnie strategicznej, przy zdolności do innowacji w dziedzinie musztry i taktyki) i Kulesza 2003, 159. Cartledge 1977, 11–12.

¹⁰⁹ Podobnie działania Filipa wpisują w szerszy kontekst przemian wojskowych IV w., Rzepka 2011, 72.

zwłaszcza zmian w uzbrojeniu piechoty, zaproponowanych przez Ifikratesa. Władca jawi się więc raczej jako znakomity kompilator, niż innowator. Ze względu na możliwości ekonomiczne swojego państwa, był on w stanie wprowadzać rozwiązania na skalę znacząco przewyższającą konkurentów. Macedonia mogła być zatem tym podmiotem, który doprowadził do rozprzestrzenienia się pewnych wynalazków. Stąd też później zostały z nią utożsamione (zwłaszcza przypadek falangi macedońskiej). Jednocześnie trzeba nadmienić, że niekoniecznie Grecy zupełnie samodzielnie doszli do wszystkich rozwiązań, wprowadzonych w IV w.

Współcześni badacze wskazywali już na możliwość czerpania przez nich inspiracji od państw i ludów ościennych. W kontekście reformy Ifikratesa zauważono występowanie włóczni o ponadprzeciętnej długości (zasadniczo pik) wśród niektórych ludów Azji Mniejszej¹¹⁰. Natomiast w przypadku machin miotających oraz nowych klas okrętów przypisywanych Dionizjuszowi Starszemu sugerowano wykorzystanie przezeń wzorców kartagińskich. Faktycznie bowiem Plinusz Starszy przypisuje Syrofenicjanom oraz Kreteńczykom wynalezienie odpowiednio balist i katapult, ale informacja ta nie znajduje potwierdzenia w materiale źródłowym z terenów Bliskiego Wschodu. Wschodnie korzenie niektórych greckich machin oblężniczych są jednak nader prawdopodobne. Łaciński autor wspomina o Artemonie z Kladzomenaj jako wynalazcy ruchomych osłon (*testudines*) w V w., co potwierdzają przywołane wcześniej przekazy Diodora i Plutarcha¹¹¹. Oczywiście trudno tu mówić o bezwzględnym pierwszeństwie greckiego inżyniera, bowiem już Asyryjczycy używali podobnego sprzętu.

W literaturze greckiej znajdujemy wzmianki wspominające wprost o przypadkach zapożyczeń militarnych od ludów orientalnych. Herodot pisze, że Grecy przejęli od Karów kilka elementów swego rynsztunku, w tym pióropusze oraz uchwyty tarcz¹¹². Później Ksenofont otwarcie zaleca wykorzystanie przez jazdę perskich oszczepów zamiast włóczni¹¹³. Samo zjawisko czerpania inspiracji wojskowych z Orientu trudno uznawać za coś szczególnie zaskakującego, zwłaszcza jeśli rozpatrywać je w szerszym kontekście wpływu tamtejszych kultur na Greków.

¹¹⁰ X. *An.* IV 7. Zob. Anson 2010, 64–65; Sekunda 2014, 136.

¹¹¹ Plin. *HN* VII 201. Por. D.S. XII 28. 3; Plu *Per.* 27. 3. 4.

¹¹² Hdt. I 171. 4: **καὶ σφι τριζῶ ἐξευρήματα ἐγένετο, τοῖσι οἱ Ἕλληνας ἐχρήσαντο:** καὶ γὰρ ἐπὶ τὰ κράνεα λόφους ἐπιδέεσθαι Κἄρες εἰσὶ οἱ καταδέξαντες καὶ ἐπὶ τὰς ἀσπίδας τὰ σημήνια ποιέεσθαι, καὶ ὄχανα ἀσπίσι οὗτοι εἰσὶ οἱ ποιησάμενοι πρῶτοι: τέως δὲ ἄνευ ὄχάνων ἐφόρεον τὰς ἀσπίδας πάντες οἱ περ ἐώθεσαν ἀσπίσι χρᾶσθαι, τελαμῶσι σκυτίνοισι οἰηκίζοντες, περὶ τοῖσι αὐχέσι τε καὶ τοῖσι ἀριστεροῖσι ὤμοισι περικείμενοι/ *ich dziełem były trzy wynalazki, które przejęli Hellenowie: mianowicie Karowie ich nauczyli, jak kity przywiązywać do hełmów, a na tarczach maluje herby, oni też pierwsi do tarcz dorobili imadła, dotychczas bowiem bez imadeł nosili tarcze ci wszyscy, którzy zwykli byli ich używać, i poruszali nimi za pomocą skórzanych rzemieni, zarzucając je sobie dokoła szyi i lewego ramienia* (tłum. Hammer).

¹¹³ X. *Eq.* 12. 1–12.

Ponadto trzeba wziąć pod uwagę prawdopodobieństwo stopniowego kształtowania się pewnych pomysłów. Wskazuje nań chociażby kilka wzmianek źródłowych, świadczących o zmianach jakim ulegała długość macedońskich saris na przestrzeni czasu¹¹⁴. W podobnych przypadkach identyfikacja realnego pomysłodawcy mogła stanowić dość złożony problem dla samych Greków. Świadczyć o tym może przypisywanie różnym postaciom (czy też ludom) opracowania tych samych rzeczy. Wzmianka o Jazonie jako twórcy szyku romboidalnego jest tego przykładem. Natomiast przywołany wyżej Herodot wynalezienie elementów opancerzenia łączy nie tylko z Karami, ale i Egipcjanami¹¹⁵.

Zarysowane powyżej trudności czynią potencjalnie bardziej zrozumiałym milczenie niektórych autorów antycznych (zwłaszcza Ksenofonta) na temat ewolucji wojskowości w ich czasach. Helleńska (i łacińska) tradycja o wynalazcach nie pozostaje wolna od problemów, choć warto zauważyć, iż dotyczą one zwykle osiągnięć umieszczanych w przeszłości odległej, czasem mitycznej wręcz. Przekazy na temat zmian w czasach bliższych autorom jawią się jako bardziej wiarygodne. Niezależnie od tego, możemy zaobserwować pewne rozbieżności pomiędzy świadectwami antycznymi a współczesnymi koncepcjami odnośnie do rozwoju greckiej sztuki wojennej.

Rola niektórych postaci, szczególnie Ifikratesa, wydaje się być mocno niedoceniona we współczesnej dyskusji. Zdecydowanie kontrastuje to z jednoczesnym przypisywaniem niektórym wodzom antycznym działań znacząco wykraczających poza te poświadczone w dostępnym materiale źródłowym. Zwłaszcza Epaminondas i Filip II uznawani są za autorów innowacji o wręcz rewolucyjnym charakterze, które zdecydowanie zmieniły oblicze helleńskiej sztuki wojennej. Tymczasem pierwszemu z nich literatura antyczna nie przypisuje żadnych nowych pomysłów. W wypadku drugiego zaś tradycja źródłowa jest skromna oraz wywodzi się od autora, którego wiarygodność bywa podważana, w wypadku jego opisu reformy Ifikratesa. Prawdopodobnie owo podejście wynika z chęci wyjaśnienia sukcesów wojskowych, jakie stały się udziałem Macedonii i Teb w IV w. Niewątpliwie przekonującym może wydawać się postrzeganie nowych rozwiązań jako przyczyn przewagi na polach bitew, w konsekwencji wpływającej na sytuację polityczną w Grecji. Powody wzrostu znaczenia

¹¹⁴ Według Eliana (*Tact.* 12) długość sarisy wahała się pomiędzy 8 a 10 łokciami, co odpowiada mniej więcej włóczni ifikratejskiej w odpowiednio krótszym i dłuższym wariantcie. Zob. Sekunda 2014, 134. Sprawę potencjalnej ewolucji sarisy pod względem długości omawiają m.in. Markle 1978a, 323–324 i Matthew 2015, 66–77.

¹¹⁵ Hdt. IV 180. 4. Jest wielce prawdopodobne, iż Grecy zaczerpnęli pewne elementy uzbrojenia od karyjskich najemników w służbie egipskiej. Zob. Szubelak 2007, 12.

poszczególnych państw (zwłaszcza Macedonii) mogły być jednak znacznie bardziej złożone i nader trudno rozstrzygnąć, czy zmiany wojskowe odgrywały istotną rolę¹¹⁶.

Na pewno sami starożytni byli dalecy od przeceniania wzrostu skuteczności wywołanego przez nową taktykę, czy zwłaszcza uzbrojenie¹¹⁷. Jest to kolejne wytłumaczenie ograniczonej ilości wzmianek źródłowych, poświęconych takiej tematyce. Podobnie część współczesnych historyków wojskowości występuje przeciwko pogładowi określanemu przez nich mianem determinizmu technologicznego, opierającego się na założeniu, że poziom uzbrojenia stron (oraz taktyki determinowanej przez ekwipunek) ma decydujący wpływ na wynik konfrontacji zbrojnej¹¹⁸. Zdaniem sceptyków jest ono nieuprawnione również w odniesieniu do stosunków epoki przemysłowej, gdy przemiany były nieproporcjonalnie bardziej spektakularne niż w starożytności. Tym trudniej zatem oczekiwać, aby rozwiązania wdrażanie w IV stuleciu mogły przesądzać o dominacji w świecie greckim. Czasem pojawiają się też wątpliwości zarówno co do autorstwa jak i datacji poszczególnych pomysłów. Niektóre źródła sygnalizują bowiem ich obecność już w stuleciu wcześniejszym (co oczywiście pozbawiałoby je statusu innowacji wieku IV). Same zmiany w wojskowości greckiej wydają się mieć zdecydowanie charakter ewolucyjny, nie rewolucyjny. Model proponowany przez badaczy sceptycznych wobec „ortodoksyjnego” poglądu na falangę, zwłaszcza H. van Weesa, wydaje się dobrze pasować również do interesującego nas okresu. Popularne współczesne przysłowie głosi, że sukces ma wielu ojców. Na zwycięstwa (rozpalające i współczesną wyobraźnię) macedońskiej maszyny wojennej mógł się złożyć szereg czynników różnorodnego pochodzenia. Sam jej kształt zaś był prawdopodobnie wynikiem mądrego czerpani inspiracji przez Filipa (a potem jego syna) z licznych źródeł.

¹¹⁶ Rzepka (2011, 51–53) zwraca np. uwagę na ekspansję demograficzną Teb (i Beocji) w wieku IV.

¹¹⁷ Echheveria Rey 2011, 24–34.

¹¹⁸ Np. Raudzens 1990, 403–434.

Bibliografia

- Anderson J.K., 1970: *Military Theory and Practice in Age of Xenophon*, Berkeley.
- Anson E.M., 2010: *The Introduction of the "Sarisa" in Macedonian Warfare*, "Ancient Society" 40, 51–68.
- Bertosa B., 2003: *The Supply of Hoplite Equipment by the Athenian State down to the Lamian War*, "The Journal of Military History" 67, 361–379.
- Best J.P., 1967: *Thracian Peltasts and Their Influence on Greek Warfare*, Groningen.
- Bianco E., 1997: *Ificrate, ῥήτωρ καὶ στρατηγός*, „Miscellanea Greca e Romana” 22, 179–207.
- Bonnet M., Bennet E.R., 1970: *Wstęp i aparat krytyczny*, [w:] *Diodore de Sicile tome IX: Livre XIV*, red. M. Bonnet, E. R. Bennet, Paris.
- Buck R., 1994: *Boiotia and the Boiotian League 423–371 B. C.*, Edmonton.
- Buckler J., 1985: *Epameinondas and the EMBOAON*, "Phoenix" 39, 142.
- Buckler J., 2003: *Aegean Greece in the Fourth Century B.C.*, Leiden–Boston.
- Campbell D., 2006: *Besieged. Siege Warfare in the Ancient World*, Oxford.
- Cartledge P., 1977: *Hoplites and Heroes: Sparta's Contribution to the Technique of Ancient Warfare*, "The Journal of Hellenic Studies" 77, 11–27.
- Cawkwell G.L., 1972: *Epaminondas and Thebes*, "The Classical Quarterly" 22, 254–278.
- Dillery J., 2001: *Xenophon and the History of His Times*, London–New York.
- Ducin S., 2010: *The Development of Typology of Warships in the Greek and Roman World throughout the Eight to First Centuries BC*, „Res Historica” 29, 33–51.
- Dudziński A., 2015: *Rozwój techniki i sztuki wojennej w Syrakuzach za panowania Dionizjusza I*, [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków, 53–70.
- Duszyński W., 2015: *Pomiędzy amatorstwem a profesjonalizmem: teoria i praktyka wyszkolenia wojskowego w Grecji klasycznej*, [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków, 35–52.
- Droysen J.G., 1889: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen*, Freiburg.
- Echheveria Rey F., 2011: *Weapons, Technological Determinism and Ancient Warfare*, [w:] *New Perspectives on Ancient Warfare*, red. G.G. Gagan, M. Trundle, Leiden–Boston, 21–56.
- Eder W., 1995: *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr.*, [w:] *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr.*, red. W. Eder, Stuttgart, 11–28.
- Evelyn J., 1664: *Sylva, or A Discourse of Forest-Trees and the Propagation of Timber in His Majesty's Dominions*, London.

- Feyel A., 1935: *Un nouveau fragment du reglement militaire trouve a Amphipolis*, „Revue Archéologique” II, 29–68.
- Foxhall L., 2012: *Can We See the Hoplite Revolution on the Ground? Archaeological Landscapes, Material Culture and Social Status in Early Greece*, [w:] *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, red. D. Kagan, G. Viggiano, Princeton, 194–221.
- Grabowski T., 2010: *Ostatni tryumf Ptolemeusza*, Kraków.
- Griffith G. T., 1981: *Peltasts and the Origins of the Macedonian Phalanx*, [w:] *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*, red. H. J. Dell, Thessaloniki, 161–167.
- Hanson V.D., 1988: *Epameinondas, the Battle of Leuktra (371 B.C.), and the “Revolution” in Greek Battle Tactics*, „Classical Antiquity” 7, 190–207.
- Hanson V.D., 2000: *Western Way of War. Infantry Battle in Classical Greece*, Berkeley.
- Juhel P., 2009: *The Regulation Helmet of the Phalanx and the Introduction of the Concept of Uniform in the Macedonian Army at the End of the Reign of Alexander the Great*, „Klio” 91, 342–355.
- Kagan D., Viggiano G., 2012: *The Hoplite Debate*, [w:] *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, red. D. Kagan, G. Viggiano, Princeton, 1–56.
- Kingsley P., 1995: *Artillery and Prophecy: Sicily in the Reign of Dionysius I*, „Prometheus” 21, 15–23.
- Kulesza R., 2003: *Sparta w V–IV. w. p.n.e.*, Warszawa.
- Kołoczek B., 2019: *Historia w rzymskiej literaturze erudycyjnej. Od Warrona do Kassjodora*, Kraków.
- Konijnendijk R., 2014: *Iphikrates the Innovator and the Historiography of Lechaeum*, [w:] *Iphicrates, Peltasts, and Lechaeum*, red. N.V. Sekunda, B. Burliga, Gdańsk, 84–94.
- Konijnendijk R., 2021: *Cavalry and the Character of Classical Warfare*, [w:] *Brill’s Companion to Greek Land Warfare Beyond the Phalanx*, red. R. Konijnendijk, C. Kuciewicz, M. Lloyd, Leiden, 169–204.
- Kromayer J., Weith G., 1928: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Munich.
- La Follette L., 1998: *The Chalkotheke on the Athenian Akropolis*, „Hesperia” 55, 75–87.
- Lazenby J., 1980: *Spartan Army*, Warminster.
- Lewis D.M., Boardmann J., Hornblower S., Ostwald M., 1994: *Introduction*, [w:] *The Cambridge Ancient History. Second Edition*, vol. VI., red. D.M. Lewis, J. Boardmann, S. Hornblower, M. Ostwald, Cambridge, XVII–XIX.

- Lorimer H.L., 1947: *The Hoplite Phalanx with Special Reference to the Poems of Archilochus nad Tyrtaeus*, "Annual of the British School at Athens" 42, 76–138.
- Ma J., 2000: *Fighting Poleis of the Hellenistic World*, [w:] *War and Violence in Ancient Greece*, red. H. van Wees, London, 337–376.
- Marinowicz L., 1975: *Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса*, Moskwa.
- Markle M., 1978a: *The Macedonian Sarissa, Spear, and Related Armor*, "American Journal of Archaeology" 81, 323–339.
- Markle M., 1978b: *Use of the Sarissa by Philip and Alexander of Macedon*, "American Journal of Archaeology" 82, 483–497.
- Marsden E.W., 1969: *Greek and Roman Artillery. Historical Development*. Oxford.
- Matthew Ch., 2015: *An Invincible Beast. Understanding the Hellenistic Pike-Phalanx*, Barnsley.
- Matthew Ch., 2019: *Understanding Greek Warfare*, London–New York.
- McKechie P., 1989: *Outsiders in the Greek World*, London.
- Millet P., 1993: *Warfare, Economy, and Democracy in Classical Athens*, [w:] *War and Society in the Greek World*, red. J. Rich, G. Shipley, London–New York, 177–196.
- Moreno Hernandez G., 2002: *Ificrates y la Infanteria Ligera Greca*, „POLIS. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica”, 197–224.
- Morrison J., 1990: *Tetrereis in the Fleets of Dionysius I of Syracuse*, „Classica et Mediaevalia” 41, 33–41.
- Mosse C., 1962: *La fin de la démocratie athénienne: aspects sociaux et politiques du déclin de la cité grecque au IVe siècle avant J.-C.*, Paris.
- Noguera B.A., 1999: *L'évolution de la phalange macédonienne: le cas de la sarisse*, „Ancient Macedonia” 6.2., 839–850.
- Ober J., 1985: *Fortress Attica: defence of the Athenian land frontier, 404–322 B.C.*, Leiden.
- Ostwald M., 1986: *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law. Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley.
- Pelekidis Ch., 1962: *Histoire de l'éphébie attique des origines à 31 avant Jésus-Christ*, Paris.
- Pownall F., 2021: *Internal Wars from „First Peloponnesian War” to Chaeronea*, [w:] *A Companion to Greek Warfare*, red. W. Heckel, F.S. Naiden, E. Edward Garvin, J. Vanderspoel, Oxford, 31–41.
- Pritchett W.K., 1978: *The Greek State at War*, t. III, Berkeley.
- Raudzens G., 1990: *War-Winning Weapons: The Measurement of Technological Determinism in Military History*, "The Journal of Military History" 54, 403–434.

- Reinmuth O., 1952: *The Genesis of the Athenian Ephebia*, "Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 83, 34–50.
- Rhodes P.J., 1994: *The Polis and the Alternatives*, [w:] *The Cambridge Ancient History. Second Edition*, vol. VI., red. D.M. Lewis, J. Boardmann, S. Hornblower, M. Ostwald, Cambridge, 565–591.
- Rhodes P.J., 2012: *The Alleged Failure of Athens in the Fourth Century*, „Electrum” 19, 111–129.
- Roismann J., 2019: *The Classical Art of Command Eight Greek Generals Who Shaped the History of Warfare*, Oxford.
- Rzepka J., 2011: *Cheroneja*, Warszawa.
- Samons L.J., 2004: *What's Wrong with Democracy? From Athenian Practice to American Worship*, Berkeley–Los Angeles.
- Schellenberg H.M., 2006: *Diodor von Sizilien 14,42,1 und die Erfindung der Artillerie im Mittelmeerraum*, „Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde“ 3, 14–23.
- Sekunda N., 2001: *The Sarissa*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archaeologica” 23, 13–41.
- Sekunda N. 2014: *The Chronology of the Iphicratean Peltast Reform*, [w:] *Iphicrates, Peltasts, and Lechaeum*, red. N. V. Sekunda, B. Burliga, Gdańsk, 126–144.
- Snodgrass A., 1993: *The 'Hoplite Reform' Revisited*, „Dialogues d'histoire ancienne”, 47–61.
- Stylianou P., 1998: *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*, Oxford.
- Spence I.G., 1993: *The Cavalry of Classical Greece: A Social and Military History with particular Reference to Athens*. Oxford.
- Sprawski S., 1999: *Jason of Pherae*, Kraków.
- Sprawski S., 2014: *Hemithorakion: zagadkowy element greckiego uzbrojenia*, [w:] *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, Kraków, 255–260.
- Szubelak B., 2007: *Hoplita grecki. Studium bronioznawcze*, Zabrze.
- Toalster D., 2011: *Unzeitgemässe Feldherren der Hipparch als Prototyp des erfolgreichen Feldherrn in Xenophons Hellenika*, Gutenberg
- Van Wees H., 2004: *Greek Warfare Myths and Realities*, London.
- Whitehead D., 1991: *Who Equipped Mercenary Troops in Classical Greece?* „Historia” 40, 105–113.

NIE TYLKO MACEDONIA?

Whitehead D., 2022: *Siege Warfare*, [w:] *A Companion to Greek Warfare*, red. W. Heckel, F. S. Naiden, E. E. Garvin, J. Vadespoel, Oxford, 99–116.

Williams M.F., 2004: *Philopoemen's Special Forces: Peltasts and a New Kind of Greek Light-Armed Warfare (Livy 35.27)*, „Historia” 53, 257–271.

Viggiano G.F., 2012: *The Hoplite Revolution and the Rise of the Polis*, [w:] *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, red. D. Kagan, G. Viggiano, Princeton, 112–133.

Wojciech Duszyński

Uniwersytet Jagielloński

wojtodu@op.pl

ORCID 0000-0002-9939-039X